

VARIA SLAVICA

Sborník příspěvků k 80. narozeninám
Radoslava Večerky

Editorky:

Ilona Janyšková
Helena Karlíková

Nakladatelství Lidové noviny
Praha 2008

Sborník vznikl v rámci projektu výzkumu a vývoje Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy LC546 „Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)“.

© Ilona Janyšková, Helena Karlíková

ISBN: 978-80-7106-943-0

Citace: Janyšková, I. – Karlíková, H. (eds.), *Varia Slavica. Sborník příspěvků k 80. narozeninám Radoslava Večerky*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008 (= *Studia etymologica Brunensia* 4).

Ne-volnost přízvuku v češtině

Aleš Bičan

Když jsem na střední škole začal číst dílo J. R. R. Tolkiena, pokoušel jsem se zjistit něco o autorovi samotném. Dozvěděl jsem se, že to byl filolog se zájmem o etymologii. V patnácti nebo v šestnácti letech pro mě byla slova *filolog* a *etymologie* zcela cizí, a tak jsem se vydal pátrat do Vědecké knihovny v Olomouci. Tam jsem shodou okolností objevil pod heslem *etymologie* knihu *Úvod do etymologie* Adolfa Erharta a Radoslava Večerky. Začetl jsem se do ní s nečekaným zájmem. Do té doby jsem se zabýval jen matematikou, logikou a informatikou a hodiny českého jazyka, které měly nejbližší jazykovědě, byly zajímavé jen díky naší učitelce. Kniha Adolfa Erharta a Radoslava Večerky ale pro mě znamenala zásadní zlom, který jsem si však plně uvědomil až o pár let později – po prvním semestru vysokoškolského studia informatiky.

Zlom to byl tak zásadní, že jsem nakonec vystudoval jazykovědu na Masarykově univerzitě (kde jsem měl možnost potkat R. Večerku osobně, avšak bohužel minul A. Erharta) a začal pracovat v Etymologickém oddělení Ústavu pro jazyk český. Zamyslím-li se nad tím, napadne mě, co by se stalo a kde bych dnes skončil, kdybych ve Vědecké knihovně náhodou nevytáhl lísteček s knihou *Úvod do etymologie*. Jazykověda mě tehdy chytla a už nepustila. Rád bych proto následující příspěvek věnoval Radoslavu Večerkovi, jednomu z nepřímých hybatelů mého osudu. Příspěvek však nebude etymologický, ba ani diachronní, nýbrž synchronně fonologický. „Vinu“ za to nese druhá jazykovědná kniha, kterou jsem ve Vědecké knihovně objevil, a to *Základy jazykovědy* Adolfa Erharta.

1. Úvod

1.1 Mluví-li se o (slovním) přízvuku v češtině, obvykle se tvrdí, že je to přízvuk pevný, protože se váže na první slabiku slova, resp. taktu, bez ohledu na fonologickou strukturu této slabiky (např. co se týče délky přízvučné samohlásky) nebo na morfologické uspořádání přízvučovaného slova (srov. Dogil et al. 1999: 818). Díky tomu má tudíž tzv. funkci delimitativní, jelikož označuje první slabiku slova/taktu, a jeho umístění nemá schopnost rozlišovat význam slov (Trávníček 1951: 109, Rigault 1972, Romportl in MČ: 100, Hůrková 1995: 37, Palková 1997: 277, Krčmová 2006: 153). To vše oproti např. přízvuku ruskému (nebo anglickému), který je volný, tzn. může být na libovolné slabice uvnitř přízvukové jednotky. Pozice ruského přízvuku rozlišuje význam slov, má tedy funkci distinktivní (srov. např. PMR: 79, Dogil et al. 1999: 852n). V tomto článku bychom chtěli ukázat, že to s ne-volností (*sic!*) českého přízvuku a jeho neschopností rozlišovat význam není tak jednoznačné. Předchozí popisy českého přízvuku se převážně soustředily na izolovaná slova, avšak souvislá řeč se skládá z mnoha slov a přízvuk má zde jinou roli: schopnost rozlišovat významy.

1.2 Dříve než se dostaneme k přízvuku samotnému, je třeba si ujasnit několik termínů (k tomu viz Bičan 2008, Mulder 1989). Především je nutné rozlišovat mezi fonologií, zabývající se figurami jako sémiotickými entitami, které mají jen formální stránku, a mezi gramatikou, která se zabývá znaky jako sémiotickými entitami mají-

cími jak formální, tak významovou stránku. Rozlišení je to nutné, jelikož se jedná o dva různé systémy. Znak je spojení výrazu a obsahu. Protože jsou tyto dva aspekty znaku ekvivalentní, můžeme znak definovat z pohledu výrazu jako třídu alomorfů majících stejnou *gramaticky* distinktivní funkci (pod tímto můžeme v širším smyslu chápat význam znaků). Každý alomorf má *fonologickou formu*, která je popsateľná ve fonologii. Důležitý je fakt, že alomorf *má* fonologickou formu, ale není s touto formou ztotožněn. Je tedy nesmyslné tvrdit – ale bohužel se tomu tak často děje –, že se slovo jako znak skládá z fonémů (figur). Alomorf a jeho fonologická forma jsou dvě různé entity. Ve fonologickém popisu pracujeme s fonologickými formami znaků, a to jak s reálně vyskytujícími se, tak s potenciálními. Jelikož by fonologie měla být autonomní a na gramatice nezávislý systém, musí být schopna pracovat i s potenciálními fonologickými formami. Fonologickou formu definujeme jako třídu alofonů se stejnou *fonologicky* distinktivní funkcí (termín *alofon* zde používáme v širším smyslu, než je běžně zvykem). Každý alofon má svou realizaci, kterou nazveme *fonetická forma*. Tyto realizace popisujeme ve fonetice. Fonetická forma je zobecněný model realizace; budeme ji přepisovat pomocí mezinárodní fonetické abecedy IPA. Každý jazykový znak, resp. každý jeho alomorf, má fonologickou formu a každá fonologická forma, resp. každý její alofon, má fonetickou formu. Můžeme tedy říci, že každý znak má svou fonetickou formu, tedy nějakou svou zobecněnou realizaci.

2. Fonetická podstata (slovního) přízvuku

2.1 Přízvuk patří do sféry prozodických (suprasegmentálních) jevů, pod čímž se v klasickém fonetickém pojetí obvykle rozumí variace tří akustických parametrů, a to základní frekvence, trvání a amplitudy, jejichž percepčními koreláty jsou výška tónu, délka a síla zvuku (srov. Duběda 2005: 124, Palková 1997: 277n). Slovní přízvuk pak můžeme pojímat jako určitou prominenci jisté slabiky v jistém shluku slabik, kde je tato prominace obvykle dána změnou výšky tónu, délky a/nebo síly zvuku. Shluk slabik charakterizovaných jednou prominentní slabikou se v literatuře nazývá různě: *přízvukový takt*, *přízvuková jednotka*, *fonetické slovo* ap. Přízvukový takt skoro vždy odpovídá fonetické formě nějakého znaku, většinou slova, někdy i spojení více slov.

Jak již bylo řečeno, přízvuková prominace může být realizována několika způsoby: výškou tónu (tzv. melodický přízvuk), intenzitou (tzv. dynamický přízvuk), kvantitou (délkou) přízvukných samohlásek, ale také i kvalitou přízvukných samohlásek, kdy nepřívukné bývají redukovány (tento jev je známý mj. z ruštiny nebo angličtiny), většinou však kombinací těchto vlastností. Přízvukově prominentní slabiky se nazývají *přízvukné* a naopak neprominentní jsou *nepřízvukné*. Přízvukovou prominenci však nesmíme nutně brát v pozitivním slova smyslu, tedy že přízvukné slabiky se na rozdíl od nepřívukných vyznačují melodickým vzestupem, prodloužením, zvýšením intenzity a/nebo extrémnější artikulací. V mnoha jazycích tomu může být právě naopak: přízvukná slabika může být např. charakterizována melodickým poklesem (tak se tomu zdá být v češtině, srov. Palková 2004, Duběda 2005: 155). Důležité nejsou ani tak absolutní vlastnosti přízvukné slabiky, ale spíše a hlavně vlastnosti slabiky přízvukné ve srovnání se slabikami nepřívuknými. Jinými slovy: dojem přízvuknosti

vzniká srovnáním přízvučné slabiky s okolními slabikami na základě jistých vlastností, kterými se tato slabika vyznačuje oproti okolním slabikám. Vlastnosti přízvuku nelze tedy přiřít jen jedné slabice, ale shluku slabik (nejméně dvou), jinak by rozdíl mezi přízvučnou a nepřízvučnou slabikou nemohl vzniknout.

Přízvuk se nejčastěji realizuje na fonetické formě slova, proto se mluví o slovním přízvuku; existují však i jiné typy (jako přízvuk větný), kterými se však zde zabývat nebudeme. Pokud se v jazyce vyskytuje přízvuková prominence vždy na určité slabice uvnitř přízvukového taktu a/nebo je-li její poloha odvoditelná od slabičné struktury přízvukového taktu, mluvíme o *přízvuku pevném*. Je tomu tak např. v polštině, kde se přízvuková prominence vyskytuje na předposlední slabice, stejně tak je přízvuk pevný v latině, přestože přízvuková prominence nemá absolutní polohu, avšak její umístění je odvoditelné od struktury slabiky (je na předposlední slabice, je-li „těžká“, jinak na předpředposlední). Nepřipadá-li přízvuková prominence na určitou slabiku a/nebo nemůžeme-li její polohu určit ze slabičné struktury, mluvíme o *přízvuku volném*.¹

2.2 V našem článku se snažíme zhodnotit slovní přízvuk v češtině, a proto může být užitečné podívat se také na situaci v jiných slovanských jazycích. Zajímá nás především volnost oproti pevnosti přízvuku; jak se přízvuk a jiné prozodické vlastnosti realizují v jednotlivých jazycích, je mimo rámec tohoto článku. Pro podrobnější rozdělení viz např. Stankiewicz 1958, Ivić 1961/2, Sawicka 2001: 97n, Dogil et al. 1999. K přízvuku ve světových jazycích viz Hyman 1977 (citováno v Duběda 2005: 144n), van der Hulst 1999.

poloha přízvučné slabiky	přízvuk ve slovanských jazycích		další prozodické vlastnosti
	pevný	volný	
první slabika	<i>čeština, slovenština, lužická srbština, kašubština</i>	<i>ruština, ukrajinstina, běloruština, bulharština</i>	bez distinktivní délky a tónů
předposlední (penultima)	<i>polština</i>	<i>slovinština, srbština, chorvatština</i>	s distinktivní délkou a tóny
předpředposlední (antepenultima)	<i>makedonština</i>		

Přízvuk v češtině představoval vždy jistý problém. Nelze přitom říci, že by jeho zkoumání nebylo věnováno značné množství studií (jmenujme např. Janota 1967, 1970, 1978, Janota–Palková 1974, Ondráčková 1962, Rigault 1972, Palková 1987), a to i z poslední doby (Duběda 2002, 2007, Duběda–Votrubec 2004, 2005, Palková 2004, Palková–Volín 2003, 2004). Výsledky těchto výzkumů můžeme shrnout následujícími slovy (Duběda 2002, 2005, Palková 2004):

Pokusy o nalezení relativně pravidelných zvukových vlastností prominence vázaných na první slabiku přízvukového taktu (obvykle slova), ať už se to týkalo výšky,

¹ Někdy se rozlišuje mezi přízvukem volným a pohyblivým (srov. Trávníček 1951: 109, Krěmová 2006: 73); pro nás ale patří oba do stejné kategorie.

síly nebo trvání hlasu, opětovně selhaly. Nepodařilo se najít žádné stabilní koreláty českého přízvuku, a to i navzdory rozšířené představě o českém silovém přízvuku, tedy tradované představě, že první slabika českých slov je zesílená oproti ostatním. Zesílení se projeví spíše až při pomalé a důrazné výslovnosti. Můžeme tedy říci, že český přízvuk nelze popsat za základě jistých pravidelných zvukových hodnot přízvukné slabiky. Přesto však v češtině přízvuk nepochybně existuje – mluvčí jsou citliví na jiné přízvukování např. v cizích jazycích nebo v nářečích. Pro popis českého přízvuku byl navržen konfiguratívni přístup, který vychází z popisu vlastností celého přízvukového taktu a nikoliv z vlastností přízvukné slabiky. Přízvukový takt se vyznačuje vnitřní kohezí postavenou převážně na intonačním průběhu, který spojuje slabiky uvnitř přízvukového taktu v jeden zvukový celek. Přízvukná iniciální slabika je potom pojem odvozený z této vnitřní koheze; je charakterizována hlavně potenciální přízvukové prominencí. Dojem přízvuku je také ze značné míry odvozený od zvukových vlastností slabik předcházejících první slabiku přízvukového taktu.

Z tohoto plyne, že bychom měli rozlišovat mezi přízvukem jako pojmem pro zvukové vlastnosti sjednocující určitý svazek slabik a přízvukností jako označením pro zvukovou prominenci jedné ze slabik uvnitř takového svazku. Často se však pod přízvukem myslí právě tato zvuková prominencí. Ne jinak tomu bude i v následujícím oddílu, ale věříme, že náš záměr bude zřejmý.

3. Přízvuk z fonologického hlediska

3.1 Ve fonologii se často pracuje s pojmem distinktivnosti. Nějaká vlastnost je distinktivní, pokud je možno ji zaměnit něčím jiným a pokud tato záměna vede ke změně významu. Takovému vztahu se říká *opozice* a procesu *komutace*. Distinktivními jednotkami *sui generis* jsou ve fonologii fonémy. Často se však mluví o distinktivnosti přízvuku, tj. o jeho schopnosti rozlišovat význam (srov. např. Fox 2000: 127n). Zde je potřeba se ohradit proti několika zažitým, ale podle našeho názoru mylným, představám. Přízvuk není a nemůže být distinktivní, protože opozice mezi přízvuknou a nepřívuknou slabikou, resp. mezi přízvukem a absencí přízvuku nemůže nastat.

Jako ilustraci si vezměme situaci v ruštině a srovnáme jeden často citovaný pár. Stejný myšlenkový postup lze aplikovat i na víceslabičná slova a na jiné jazyky, např. na anglický pár (*an*) *import* a (*to*) *import*.

[ˈmu:kə] *мыка* ‘muka’
[mʊˈka:] *мыка* ‘mouka’²

Příklad ukazuje, že tato dvě různá slova jsou rozlišena umístěním přízvukné slabiky. Rozdíl mezi nimi není v opozici mezi přízvukností a nepřívukností, ale v umístění přízvuku na tu kterou slabiku. Distinktivní není přízvuk samotný, ale jeho různé umístění. Je samozřejmě pravda, že to, jestli je něco distinktivní, vychází z teorie, pomocí které je příslušný popis vytvořen, nicméně v tradičním strukturalisticko-funkcionalistickém přístupu lze říci, že něco je distinktivní, jen pokud je to v opozici k něčemu jinému. Přízvuk však do žádné opozice nevstupuje.

² Pro jednoduchost budeme dále citovat jako *míka* a *muká*.

Jako protiargument se okamžitě nabízí opozice mezi přízvukem a ne-přízvukem, resp. mezi přítomností a nepřítomností přízvuku (přízvučností) na určité slabice. Zavedení těchto kategorií však nic neřeší. Je totiž rozumné postulovat opozici jen mezi entitami ve stejném syntagmatickém okolí nebo alespoň v okolí, jehož rozdílnost nemá vliv na adekvátnost lingvistického popisu. V případě přízvuku to lze jen stěží.

Přesto předpokládáme, že zde taková opozice skutečně existuje. Vraťme se k ruskému příkladu. Dejme tomu, že se přízvuk nachází na první slabice; jedná se tedy o slovo *múka* ‘muka’. Jelikož je první přízvučná, je druhá slabika v tomto slově nutně nepřízvučná. To znamená, že nepřítomnost přízvuku na druhé slabice je determinována přítomností přízvuku na první slabice, neboť v rámci slova může být jen jedna slabika přízvučná. Z toho plyne, že na druhé slabice *není* nepřítomnost přízvuku v opozici k přítomnosti přízvuku, protože zde rozdíl mezi přítomností a nepřítomností přízvuku nemůže nastat.

Stejný myšlenkový postup můžeme provést, pokud začneme od druhé slabiky. Předpokládáme, že přízvuk je zde distinktivní, a tedy přítomnost přízvuku je v opozici k jeho nepřítomnosti. Pokud je druhá slabika přízvučná (jedná se tedy o slovo *muká* ‘mouka’), první slabika je nutně nepřízvučná, a není zde žádná opozice. Z pohledu druhé slabiky je přízvučnost, resp. nepřízvučnost první slabiky dána předem.

Vidíme, že zmíněná ruská slova lze analyzovat ze dvou perspektiv: z pohledu první slabiky nebo z pohledu slabiky druhé. Nemůžeme ale objektivně a nearbitrárně rozhodnout, která analýza je adekvátnější. Jak dále ukážeme, vyhovující není ani jedna. K celému problému totiž můžeme přistoupit ještě z poněkud jiného úhlu. Označme přítomnost přízvuku jako P a nepřítomnost jako N. Potom ruská slova mají následující konfigurace:

<i>múka</i>	P-N
<i>muká</i>	N-P

Avšak s následujícími konfiguracemi se nesetkáme:

? <i>múká</i>	P-P
? <i>muka</i>	N-N

První případ je foneticky nemožný, protože, jak už bylo řečeno, přízvuk nemá žádnou absolutní hodnotu, ale jen relativní, a to v porovnání slabiky s jistou prominencí ke slabice s jinou prominencí (ať už je tato prominencí vyjádřena jakkoliv). Mají-li slabiky stejnou hodnotu prominencí, není zde žádný rozdíl. Jinými slovy: přízvuk je myslitelný jen tam, kde je rozdíl mezi slabikami.

Druhý případ, tedy kdy jsou obě slabiky nepřízvučné, může být na první pohled ošidný. Obecně se totiž tvrdí, že existují tzv. nepřízvučná slova (např. v češtině příklonky *se*, *si* oproti „plnovýznamovým“ slovům jako *les*, *děšť*). Co však už nebývá dostatečně zdůrazněno, je podmínka, že tato slova jsou nepřízvučná jen v konfrontaci s jinými, přízvučnými slovy. Je-li jakékoliv jednoslabičné slovo v izolaci, nemá u něj smysl mluvit o přízvučnosti. Proto v izolaci jsou slova *les*, *děšť* stejně bezpřízvučná³

³ Rozlišujeme mezi nepřízvučností a bezpřízvučností. První je určitá vlastnost v porovnání s přízvučností. Bepřízvučnost je pak nevýskyt rozdílu mezi přízvučností a nepřízvučností.

jako slova *se* a *si*. Jakmile si toto uvědomíme, druhý případ s předpokládanou přízvukovou konfigurací N-N je principiálně stejný jako případ s P-P: ani v jednom případě neexistuje rozdíl mezi určitými stupni přízvukové prominence, a tudíž tyto konfigurace nejsou logicky možné.

Shrneme-li to, můžeme říci, že přítomnost, resp. nepřítomnost přízvuku v jedné slabice ovlivňuje přítomnost, resp. nepřítomnost přízvuku v jiných slabikách. Mezi přízvukovostí a nepřívukovostí nemůžeme postulovat opozici, a tudíž přízvuk není distinktivní. Přesto je nepopíratelný fakt, že mezi *múka* a *muká* je významový rozdíl. Je-li zde rozdíl, musí zde být také opozice. Opozice však není mezi přítomností a nepřítomností přízvuku, ale *mezi různými přízvukovými konfiguracemi*. V případě ruských slov můžeme mluvit o konfiguraci X a konfiguraci Y. Označení je arbitrární. Jedna konfigurace určuje, že při realizaci bude první slabika přízvuková a druhá nepřívuková. U druhé konfigurace tomu bude naopak.⁴

3.3 Jak jsme viděli, v ruštině je pozice přízvuku distinktivní, což znamená, že zde existuje opozice mezi různými přízvukovými konfiguracemi. Stejně je tomu tak v jiných jazycích s tzv. volným přízvukem. O češtině se mluví jako o jazyce s přízvukem pevným, avšak na začátku našeho článku jsme podotkli, že to není s ne-volností (*sic!*) českého přízvuku tak jednoznačné. Záměrně bylo zvýrazněno slovo *ne-volnost*, protože samo o sobě dokazuje, že český přízvuk je za jistých okolností volný a jeho pozice je distinktivní. Srovnajme tyto příklady:

nevolnost [ˈnevolnost]
ne-volnost [neˈvolnost]⁵

Vidíme, že tyto fonetické formy jsou rozlišeny jen pozicí přízvuku. Příklady je daleko více ([ʔ] je tzv. ráz čili glotální okluziva): *neobyčejný* [ˈneʔobitʃejniː] × *ne obyčejný* [neˈʔobitʃejniː], *neurčitý* [ˈneʔurtʃitiː] × *ne určitý* [neˈʔurtʃitiː], *neúplný* [ˈneʔuplɲiː] × *ne úplný* [neˈʔuplɲiː] atd. Jistě lze namítnout, že příklady představují jen jeden vzor. Můžeme však zmínit i jiné:

to pole [toˈpole] (srov. i *topole* [ˈtopole], tj. vok. sg. od *topol*)
do pole [ˈdo.pole]

Kromě rozdílu v pozici přízvuku je zde také rozdíl mezi [t] a [d]. Nicméně tento rozdíl nemůže být zodpovědný za různé umístění přízvuku. To není diktováno fonotaktickou strukturou slova, ale jedině tím, že [do] je realizace předložky *do*, která je v této situaci přízvuková. Nicméně tento fakt neodvodíme z fonotaktické struktury předložek, ale jen z jejich gramatického statusu, tedy právě z toho, že jsou to předložky. Jinými slovy platí: je-li *do* předložka (resp. pravá/původní předložka, viz níže), pak v kombi-

⁴ K funkčnímu pojetí přízvuku a distinktivnosti jeho pozice viz také Martinet 1965, Akamatsu 1992: 121–7.

⁵ Je jistě možné vyslovit slovo *ne-volnost* jako [ˈnevolnost], tedy s přízvukem na první slabice, protože má v podstatě stejnou stavbu jako např. *nespravedlnost* [ˈnespravedlnost]. Jelikož by však taková výslovnost nutně vedla k homofonii se slovem *nevolnost* ‘stav, kdy není člověku fyzicky dobře’, mluvčí s velkou pravděpodobností užije přízvuku k rozlišení významu.

naci s *pole* bude realizována slabikou přízvučnou.⁶ Stejně tak platí: je-li *to* ukazovací zájmeno, pak v kombinaci s *pole* bude realizováno slabikou nepřízvučnou. Tyto implikace však nutně neplatí naopak: máme-li určitou fonetickou formu, nemůžeme z ní „vyčíst“ slovo, které je takto realizováno, jednak proto, že v jazyce mohou existovat fonetické formy, které nejsou přiřazeny žádnému znaku (např. fonetická forma [lon] neodpovídá žádnému znaku v češtině, ale to neznamená, že to není potenciální forma, srov. [lom], [slon]), jednak z toho důvodu, že v jazycích existuje homofonie znaků (např. české [ˈkolej] = 1. ‘vysokoškolská kolej’, 2. ‘železniční kolej’). S homofonií se vážou i tyto příklady:

na, vole [na_ˈvole] (*vole* jako nadávka)

na vole [ˈna_vole] (*vole* ptáka)

V prvním případě se jedná o pobízeč *na*, v druhém o předložku *na*. Protože jsou obě slova co do hlásek totožná, nemá valného smyslu předpokládat, že [na] jako předložka má jinou segmentální fonologickou strukturu než pobízeč [na]; obě slova lze tedy popsat jako slova, jejichž fonologická forma je slabika /na/. Stejně tak není důvod předpokládat, že *vole* jako nadávka a *vole* ptáka mají jinou segmentální fonologickou strukturu; pro oboje je to /vole/. Ve fonologické formě znaku ‘tu máš, vole’ má tedy spojení slabik /na/ a /vole/ jinou přízvukovou konfiguraci než ve fonologické formě znaku ‘na vole ptáka’. Jinými slovy: fonologické formy obou znaků mají stejnou segmentální strukturu /na vole/, avšak liší se na suprasegmentální úrovni polohou přízvuku. Setkáváme se tedy se stejnou situací jako např. v angličtině u páru (*an*) *import* × (*to*) *import*. Obě slova mají stejnou segmentální fonologickou strukturu /import/, avšak poloha přízvuku je závislá na tom, jedná-li se o podstatné jméno – pak bude přízvuk na první slabice – nebo o sloveso, kdy bude přízvuk na druhé slabice; stejný případ je samozřejmě i u ruského páru *múka* × *muká*. Musíme nutně vyvodit závěr, že pozice přízvučnosti je v češtině diktována strukturou gramatickou, nikoliv fonologickou. Tedy: stejně jako v ruštině nebo angličtině je i v češtině pozice přízvuku distinktivní – přízvuk je i v češtině volný a rozlišuje význam slov. Rozdíl je samozřejmě v tom, že v ruštině nebo angličtině je volnost přízvuku daleko více využita než v češtině, přesto v češtině existuje.

Proti legitimitě příkladu *na, vole* × *na vole* lze namítnout, že u *na, vole* se vlastně jedná o dvě věty (promluvové úseky), kdežto u *na vole* o větu jednu. Můžeme ale uvést jiný příklad:

bez Kláry [bes_ˈkla:ɾɪ], tj. Klářin bez (černý)

bez Kláry [ˈbes_kla:ɾɪ], tj. s vyloučením Kláry

Fonetické formy těchto sousloví jsou co do hláskové struktury zcela totožné, rozdíl mezi nimi je pouze v poloze přízvuku. Stejně ilustrativní je i příklad *to pole* × *do pole*, avšak hláskový rozdíl mezi [to] a [do] zastiňuje skutečný rozdíl mezi těmito souslovími, a tím je pozice přízvuku. To, že v korpusu češtiny nenajdeme formu [do_ˈpole]

⁶ Poznamenejme, že ve spojení *do kukuřičného pole* bude předložka *do* spíše realizována slabikou nepřízvučnou: [doˈkukurɨtʃnɛ:ɦoˈpole].

odlišnou od [ˈdo.pole], neznamená, že takovou formu nemůžeme postulovat.⁷ Neexistuje důvod předpokládat, že by se v češtině nemohlo vyskytovat slovo realizované jako [do], které by ve spojení s [pole] bylo nepřízvučné.

Ve zmiňovaných příkladech volnosti českého přízvuku, *na, vole × na vole, bez Kláry × bez Kláry* a *to dole × do pole*, se v obou případech jednalo o rozdíl mezi přízvučností předložky a jiného slovního druhu. Samotný fakt, že v hodnocení přízvučnosti rozlišujeme mezi předložkami a jinými slovními druhy, je dostatečný důkaz toho, že přízvuk v češtině má schopnost rozlišovat význam znaků, což logicky může jen přízvuk volný. Nelze argumentovat tím, že český přízvuk je pevný i přesto, že u většiny slov je na první slabice a u předložek můžeme přízvučnost odhadnout. Takto odhadnout však můžeme i pozici přízvuku v angličtině např. u *import*: jedná-li se o podstatné jméno, bude přízvučná první slabika, jedná-li se o sloveso, tak druhá. To samé platí pro ruštinu: chceme-li vyslovit slovo znamenající ‘muka’, budeme přízvukovat první slabiku, u slova znamenajícího ‘mouka’ pak slabiku druhou.

K předložkám poznamenejme ještě to, že české gramatiky rozlišují předložky původní/pravé (*od, do, na, ve, přes, za* atd.), které ve spojení se jménem od něj přízvuk přebírají, a předložky nepůvodní/nepravé (např. *skrz*, viz níže), u nichž si jméno přízvuk ponechává a které jsou tedy nepřízvučné. Další předložky, které přízvuk nepřebírají, jsou předložky složené, jako např. *zpod*. Ať už je původ předložek jakýkoliv, ze synchronního hlediska je důležité, že existují předložky, které přízvuk od následujícího slova přebírají, a předložky, které tuto schopnost nemají. Tento fakt je další důkaz relevantnosti přízvuku pro gramatickou identitu znaků. Jak jinak než z gramatického statusu (potažmo z historického vývoje) můžeme odvodit, že je ta která předložka pravá/původní?

Citovaná nepravá předložka *skrz* je jednoslabičná, ačkoliv může mít dvojslabičnou variantu *skrže*. Stejně tak je jednoslabičná složená předložka *zpod*. Popisy češtiny se shodují, že tyto jednoslabičné předložky nepřebírají od následujícího slova přízvuk,⁸ avšak nejsou za jedno v přízvukování dvojslabičných nepravých předložek jako *kromě, mimo, podle, mezi, místo*. Podle některých jsou tyto předložky nepřízvučné (Trávníček 1951: 138n, MČ: 100, Dogil et al. 1999: 823, Havránek–Jedlička 2002: 16), jiní to, ať už explicitně nebo implicitně, popírali (Hála 1967: 69, Krčmová 1995: 45, Hůrková 1995: 40, Palková 1997: 339). Pokud by opravdu byly tyto předložky nepřízvučné, pak by platilo, že spojení *podle Petra* má být vyslovováno jako [podle ˈpetra] a *místo Petra* jako [mi:sto ˈpetra]. V tom případě by také nutně musel existovat následující pár, jenž by byl rozlišen jen přízvukem (tj. v prvním případě by šlo o jeden přízvukový takt, v druhém o dva):

[mi:sto ˈpetra] *místo Petra* = ‘v zastoupení Petra’

[ˈmi:sto ˈpetra] *místo Petra* = ‘bod v prostoru nebo jinde patřící Petrovi’

⁷ Jak bylo řečeno na začátku této stati, měli bychom být schopni pracovat i s formami potenciálně možnými, proto přístupy založené striktně jen na korpusu jsou nutně defektní.

⁸ Nutno poznamenat, že to neplatí ve všech situacích: *skrz les* [skřz_ˈles] a *skrz ten les* [ˈskřz_ten ˈles], srov. Trávníček 1951: 138n, Hála 1967: 69.

Zda je mezi těmito spojeními skutečně nějaký rozdíl, nedovedeme v této chvíli určit jinak než subjektivně, což může být scestné, a proto se zde nebudeme pouštět do žádných závěrů. Jistě by se tento problém dal přístroji prozkoumat, např. srovnáním vět jako *Přijel místo Petra* (v zastoupení Petra) a *Přijal místo Petra* (tj. služební funkci Petra).

3.4 Na závěr je správné poznamenat, že poznatek o schopnosti českého přízvuku rozlišovat významy není zcela nový. Uvědomoval si to mj. Henry Kučera, avšak jeho příklad (Kučera 1961: 53) *tajemná dáma* ['tajemna: 'da:ma] oproti *ta jemná dáma* [ta 'jemna: 'da:ma] není dostatečně ilustrativní. Jednoduše řečeno: v prvním sousloví se jedná o dvě slova, v druhém o tři. Budeme-li přesnější, pak první případ interpretujeme z fonologického hlediska jako /#tajemnã#dãma#/, druhý jako /#ta#jemnã#dãma#/, kde dvojitý křížek označuje hranici mezi fonologickými formami (tzv. *dierém* nebo ang. *juncture*, srov. Bičan 2007 a Bičan ms.). Tato hranice může být realizována jako absolutní nebo potenciální pauza nebo jako to, co bychom mohli nazvat začátek přízvuku (ang. *onset of stress*).

Příkladů, jako je tento, můžeme nalézt spoustu, různě citovaných v literatuře (Ondráčková 1954: 150, MČ: 100, Palková 1997: 277, Jakobson 1926: 31, Duběda 2005: 152): *to 'pivo* × *'topivo*, *ta 'bulka* × *'tabulka*, *je 'den* × *'jeden*, *je 'tele* × *'jetele*, *je 'denní* × *'jedení*, *'zeleno-'modrý* × *'zelenomodrý*, *i 'racionální* × *'iracionální*, *Proč to 'máš?* × *Proč 'Tomáš?*, *'on se 'mihne* × *'on se mi 'hne* (přízvuk je vyznačen svíslou čárkou). K tomu přidejme ještě *'od ní 'mají* × *'odnímají* a *'proti 'vnější* × *'protivnější*, a to ve větách *Lékaři od ní mají/odnímají orgány k transplantaci* a *Nikdo se nebránil ani proti vnějším/protivnějším zvukům z ulice*. Poslední dva příklady spolu s dalšími jedenácti páry, které však nebyly blíže specifikovány, se staly předmětem samostatné studie (Palková–Volín 2004). Autoři zkoumali, do jaké míry jsou posluchači schopni rozpoznat taková sousloví v sémanticky jednoznačném a nejednoznačném kontextu. Dva paralelní experimenty prokázaly, že záměr mluvčího je posluchači správně rozpoznán ve více než 60 %, resp. 70 %, ačkoliv v nejednoznačných kontextech jsou tato procenta o něco nižší. Studie dále ukázala, že percepční hodnocení lineárních jednotek je ovlivněno širším zvukovým kontextem a že posluchače nejspíše ovlivňuje i zvuková podoba sousedních taktů v promluvovém úseku (*op. cit.*: 53, 55).

Kromě již zmíněných typů příkladů schopnosti přízvuku v češtině měnit význam můžeme ještě uvést větu *Já jsem pro rok šedesátý třetí*. Tu z poslechu citoval Bohuslav Hála (1962: 314, pozn. 174a). Vzbudila prý pobavení, jelikož zní stejně jako *Já jsem prorok šedesátý třetí*. V prvním případě však měl mluvčí ve spojení *pro rok* možnost užít jiného přízvukování, a tak ho odlišit od *prorok*: [pro 'rok] místo ['pro_rok]. Příkladů jako *pro rok* × *prorok* je daleko více: *ve při* × *vepři*, *ve tři* × *vetři*, *na horu* × *nahoru*, *po čestné (přehlídce)* × *počestné (paničky)*, *do stanu* × *dostanu*, (*došel*) *pro hlidku* × (*udělala*) *prohlídku* (příklady vesměs z Hůrková 1995: 39). Ačkoliv jsou tyto páry v běžných situacích homofonní, mluvčí mají možnost využít přízvuku k odlišení významu. Přízvuk zde však může spíše fungovat jako důraz.

Autor tohoto článku měl sám možnost zaslechnout větu *Jak 'dlouho 'spolupracujete?*, kterou lze konfrontovat s větou *Jak 'dlouho 'spolu 'pracujete?* Zaslechl i *Co*

'*kdybyste vy 'bavili mě?*', kterou lze srovnat s *Co 'kdybyste 'vybavili mě?* Také mu vyprávěli vtip odehrávající se v obchodě: *Máte malinový ['malinovi:] brambory? Vy nemáte malinový brambory? No přece, malý nový ['mali: 'novi:] brambory!* Dostal rovněž hádanku, kterou neuhodl: *Farmář měl ve stodole dvacet myší. Koupil si ['jedna 'dvacet] myší. Kolik měl pak myší?* Odpověď není *Žádnou*, ale *Čtyřicet jedna*, protože si nekoupil *jed na dvacet myší*, ale *jedna dvacet* (dalších) *myší*.⁹

Všechny tyto příklady dokazují schopnost českého přízvuku měnit význam. Zjednodušeně můžeme říci, že rozdíl vychází z různého umístění (různé pozice) přízvuku. Z fonetického hlediska se však zdá být přesnější závěr, že rozdíl vychází z různého členění promluvového úseku na přízvukové taktý. Jak už bylo řečeno, přízvukový takt je v češtině charakterizován vnitřní zvukovou kohezí, danou hlavně intonačním průběhem; přízvukná slabika je pojem odvozený od této koheze.

4. Závěr

V našem článku jsme se pokusili ukázat, že tradiční představa o pevnosti, tedy nevolnosti přízvuku v češtině, a o jeho neschopnosti rozlišovat významy platí jen pro izolovaná slova, avšak situace je odlišná, zkoumáme-li chování českého přízvuku v celcích vyšších než jedno slovo. Zde naopak docházíme k závěru, že český přízvuk je volný, byť má tato volnost svá omezení, a že různost jeho umístění koreluje s růzností významovou. Toto jsme demonstrovali na slovních spojeních jako *nevolnost* × *ne-volnost*, *neúplný* × *ne úplný*, *to pole* × *do pole*, *na, vole* × *na vole*, *bez Kláry* × *bez Kláry*. Tyto a další příklady v článku uvedené ukazují, že čeština nemá přízvuk pevný, nýbrž volný a jeho pozice může rozlišovat význam slovních celků (syntagmat).¹⁰ Volnost českého přízvuku se projeví např. při spojení předložky se jménem: některé předložky v této situaci přebírají přízvuk od jména (srov. *na pole*), kdežto jiné tuto schopnost nemají (srov. *skrz pole*). Už samotný tento fakt dokazuje, že čeština má přízvuk rozlišující význam, což může jen přízvuk volný. Nelze argumentovat tím, že přízvuk je přece jen pevný, protože víme, že předložky přebírají přízvuk, a protože víme, které to jsou, jelikož tato informace je zjistitelná až na úrovni gramatické, nikoliv fonologické. Nevýhoda předchozích popisů přízvuku v češtině tkví jednak v přílišném soustředění se na izolovaná slova, jednak v nedůsledném rozlišování fonologicky relevantních a podmíněných faktů od gramaticky relevantních a podmíněných faktů. Toto je nutné odlišovat. Nejedná se však o tzv. míchání rovin, proti kterému silně brojili američtí deskriptivisté a kterýžto postoj posléze kritizovala např. pražská škola. Zavedeme-li dva typy sémiotických entit, figury, mající jen formu, a znaky, mající jak formální, tak významový aspekt, pak míchat popisy struktur figur s popisy struktur znaků je tzv. kategoriální chyba. Z logického hlediska mají figury jiný status než znaky (viz také Bičan 2008, Mulder 1989). Je to jako pověstné míchání jablek s hruškami. Avšak

⁹ Poslední dva příklady jsou z běžného života, proto nejsou v ortoepické podobě, podle které by *jed na dvacet* mělo být vyslovováno jako ['jet_na 'dvacet].

¹⁰ Podrobnější, avšak teorií více „zatižená“ diskuse na toto téma je také součástí článku „Accent and diaereme in Czech“ (= Bičan ms., srov. také Bičan 2007). Poznamenejme, že přízvuk v češtině má také povahu rytmickou, což ovlivňuje jeho distribuci. To však neznamená, že by neměl potenci rozlišovat významy!

lingvisté bohužel často míchají jablka s hruškami, jelikož žijí v domnění, že věci jsou tak, jak vypadají.¹¹

Literatura

- Akamatsu 1992: Akamatsu, T., *Essentials of Functional Phonology*, Louvain-la-Neuve.
- Bičan 2007: Bičan, A., Notes on diaereme. *Linguistica* ONLINE, <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/bican/bic-002.pdf>>. (Dříve ve *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 54, 2006, 31–42.)
- Bičan 2008: Bičan, A., Signum-theory in Axiomatic Functionalism (in *marginé Ontological Questions in Linguistics* by Jan W. F. Mulder and Paul Rastall), *Linguistica* ONLINE, <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/bican/bic-003.pdf>>. (Dříve ve *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 55, 2007, 3–18.)
- Bičan ms.: Bičan, A., Accent and diaereme in Czech. (V tisku; pre-printová verze na této adrese: <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/preprint/bic-accent.pdf>>.)
- Daneš 1957: Daneš, F., *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha.
- Dogil et al. 1999: Dogil, G. – Gvozdanović, J. – Kozdasov, S., Slavic languages. In: van der Hulst, H. (ed.), *Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*, Berlin – New York, 817–876.
- Duběda 2002: Duběda, T., Structural and quantitative properties of stress units in Czech and French. In: Braun, A. – Masthoff, H. R. (eds.), *Festschrift for Jens-Peter Köster on the Occasion of his 60th Birthday, Phonetics and its Applications*, Stuttgart, 26–29.
- Duběda 2005: Duběda, T., *Jazyky a jejich zvuky*, Praha.
- Duběda 2007: Duběda, T., K variantnosti melodických akcentů ve čtené češtině. In: *Sborník z 2. Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2008*, Praha, 75–87.
- Duběda–Votrubec 2004: Duběda, T. – Votrubec, J., Acoustic correlates of stress in Czech: a stochastic view. In: Vích, R. (ed.), *14th Czech-German Workshop*, Praha, 36–43.
- Duběda–Votrubec 2005: Duběda, T. – Votrubec, J., Acoustic analysis of Czech stress: Intonation, duration and intensity revisited. In: *Interspeech/Eurospeech 2005 Lisbon*, Lisbon, 1429–1432.
- Fox 2000: Fox, A., *Prosodic Features and Prosodic Structure*, Oxford.
- Hála 1962: Hála, B., *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*, Praha.
- Hála 1967: Hála, B. (red.), *Výslovnost spisovné češtiny I*, Praha.
- Havránek–Jedlička 2002: Havránek, B. – Jedlička, A., *Stručná mluvnice česká*, Praha.
- van der Hulst 1999: van der Hulst, H. (ed.), *Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*, Berlin – New York.
- Hůrková 1995: Hůrková, J., *Česká výslovnostní norma*, Praha.
- Hyman 1977: Hyman, L. M., On the nature of linguistic stress. In: Hyman, L. M. (ed.), *Studies in Stress and Accent, Southern California Occasional Papers in Linguistics 4*, Los Angeles, 37–82.

¹¹ Příspěvek byl vypracován za podpory grantu GA ČR č. 405/07/1092.

- Ivić 1961/2: Ivić, P., Broj prozodijskih mogućnosti u reči kao karakteristika fonoloških sistema slovenskih jezika. *Južnoslovenski filolog* 25, 75–113.
- Jakobson 1926: Jakobson, R., *Základy českého verše*, Praha.
- Janota 1967: Janota, P., An experiment concerning the perception of stress by Czech listeners. *Acta Universitatis Carolinae* 6, *Phonetica Pragensia*, 45–68.
- Janota 1970: Janota, P., Perception of stress by Czech listeners. In: Hála, B. – Romportl, M. – Janota, P. (eds.), *Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences*, Praha, 457–461.
- Janota 1978: Janota, P., K vnímání českého přízvuku. *Acta Universitatis Carolinae, Slavica Pragensia* 21, 25–34.
- Janota–Palková 1974: Janota, P. – Palková, Z., Auditory evaluation of stress under the influence of context. *Acta Universitatis Carolinae, Phonetica Pragensia* 4, 29–60.
- Krčmová 1995: Krčmová, M., Fonetika a fonologie. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Hladká, Z. (eds.), *Příruční mluvnice češtiny*, Praha, 21–64.
- Krčmová 2006: Krčmová, M., *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*, Ostrava.
- Kučera 1961: Kučera, H., *The Phonology of Czech*, 's-Gravenhage.
- Martinet 1965: Martinet, A., Accent et tons. In: Martinet, A. (ed.), *La linguistique synchronique*, Paris, 141–161.
- MČ: Petr, J. (red.), *Mluvnice češtiny 1*, Praha 1986.
- Mulder 1989: Mulder, J. W. F., *Foundations of Axiomatic Linguistics*, Berlin – New York.
- Ondráčková 1954: Ondráčková, J., O mluvním rytmu v češtině. *Slovo a slovesnost* 15, 24–29, 145–157.
- Ondráčková 1962: Ondráčková, J., K analýze přízvučnosti, zvláště v češtině. *Acta Universitatis Carolinae, Slavica Pragensia* 4, 81–88.
- Palková 1966: Palková, Z., Přízvuková předrážka z hlediska prozaického rytmu. *Slovo a slovesnost* 27, 132–140.
- Palková 1987: Palková, Z., Einige Beziehungen zwischen prosodischen Merkmalen im Tschechischen. In: *Proceedings of the XIVth Congress of Linguists I*, Berlin, 507–510.
- Palková 1997: Palková, Z., *Fonetika a fonologie češtiny*, Praha.
- Palková 2004: Palková, Z., Přízvukový takt ve struktuře češtiny. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.), *Čeština – univerzália a specifika* 5, Praha, 399–408.
- Palková–Volín 2003: Palková, Z. – Volín, J., The role of F0 contours in determining foot boundaries in Czech. In: *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences*, Vol. 2, Barcelona, 1783–1786.
- Palková–Volín 2004: Palková, Z. – Volín, J., The influence of the acoustic context on the perception of ambiguous syllable chains. *Acta Universitatis Carolinae, Phonetica Pragensia* 10, 47–55.
- PMR: Havránek, B. (red.), *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy 1*, Praha 1961.
- Rigault 1972: Rigault, A., Accent et démarcation en tchèque. *Acta Universitatis Carolinae, Phonetica Pragensia* 3, 207–219.
- Sawicka 2001: Sawicka, I., *An Outline of the Phonetic Typology of the Slavic Languages*, Toruń.

Stankiewicz 1958: Stankiewicz, E., Towards a phonemic typology of the Slavic languages. In: *American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists*, Moscow, September 1958, The Hague, 301–319.

Trávníček 1951: Trávníček, F., *Mluvnice spisovné češtiny I*, Praha.

Non-freeness of Czech stress

Czech is commonly regarded to be a language with a so-called fixed stress, i.e. stress falling on one specific syllable (the first one of a word) and hence not being capable of distinguishing the meaning of signs. The paper considers this view and revises it under the evidence of examples like *ne-volnost* ‘non-freeness’ × *nevolnost* ‘qualm’, *ne určitý* ‘not certain’ × *neurčitý* ‘uncertain’, *to pole* ‘that field’ × *do pole* ‘to the field’, *bez Kláry* ‘Klára’s lilac’ × *bez Kláry* ‘without Klára’ and many others which are differentiated by the position of stress. With this is connected a problem concerning the capacity of monosyllabic prepositions to attract stress from the following word. Some prepositions generally lack this capacity – stress being retained by the following word – whereas others take over the stress (i.e. the following word loses stress). This very fact proves the relevancy of stress for grammar, i.e. its potential to change the identity of signs. Czech stress is therefore not fixed but free, and can differentiate meanings of signs.

Ústav jazykovědy a baltistiky
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
Etymologické oddělení, Ústav pro jazyk český AV ČR
Veveří 97, 602 00 Brno, Česká republika
bican@phil.muni.cz